

Mantran, Robert, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, essai d'histoire institutionnelle économique et sociale*. Bibl. Archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'İstanbul, XII, Lib. Adrien Maisonneuve Paris, 1962, 732 sahife, 16 vesika tıpkı basım, 14 harita ve plân, bir tablo, 5 grafik.

Osmanlı tarihi üzerinde değerli yayınları ile tanıdığımız Prof. R. Mantran'ın 17. asır ikinci yarısında *İstanbul* adlı eseri, yalnız İstanbul şehir tarihi değil, aynı zamanda Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi ve müesseseleri üzerinde de son zamanlarda yazılmış en mufassal eserlerden biridir. Burada bazı tenkidî notlarla dikkate değer noktalarını özetleyeceğimiz eser *şehir olarak İstanbul, İstanbul'da iktisadi hayat ve İstanbul'da yabancılar* başlıkları altında üç kitap halinde sunulmuş bulunmaktadır.

Şehre ayrılan kısımda (1-171) İstanbul'un coğrafi durumu, mahalleleri, nüfusu, civar mahalleleri, limanı, sosyal durumu ve şehir idare teşkilâtı ele alınmaktadır. Şehrin coğrafi durumu incelenirken, iki deniz ve iki karanın bulunduğu yerde özel mevkiinin ehemmiyeti belirtildiği gibi bunun bazı mahzurlarına da işaret olunmaktadır. Evvela İzmir'in Anadolu için, Selânik'in Rumeli için haiz olduğu avantajlara İstanbul sâhib değildir, biraz kenardadır. Bu limanlar adı geçen bölgeleri Akdeniz'e kısa yoldan daha iyi bağlamaktadırlar. İstanbul şehri muazzam nüfusunun beslenmesi bakımından büyük üretim sahalarından da oldukça uzaktır. Şehri korumak için daima deniz hakimiyetini sağlayacak kuvvetli bir donanmaya ihtiyaç vardır. Bütün bu sakıncalarla beraber mevkiinin avantajları yine de üstün gelmektedir. Şehirde esas yerleşme bölgelerine gelince Bizanslılar gibi Osmanlılar da, surlar içindeki İstanbul'u pâyitaht yapmışlar, Galata ve Pera'yı yabancı tüccarların yerleşme sahası olarak bırakmışlardır. Surlar içindeki asıl İstanbul'da Avrupalılara rastlanmamaktadır. Fakat Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin burada yerleşmesine müsaade edilmiştir. Yahudiler ve Ermeniler, Bizans devrinde İstanbul'un Haliçe bakan güney kıyısı boyunca yerleşmişlerdir. Burada

hatırlamak yerinde olur ki, esasen Osmanlılar mütecaviz haçlılar olarak tanıdıkları Katolik Hıristiyanları her gittikleri yerde oradan ya tamamıyla sürüp çıkarmışlar, yahut tahkimli yerler dışında bırakmışlardır. Galata Frenklerin kalabalık olduğu kendi başına bir şehirdi. Zengin Hıristiyanlar ve yabancı elçilikler Galatanın üst yanında Pera adı verilen bağ ve bahçeler içinde yerleşmişler, burasını şehrin seçkin bir mahallesi haline getirmişlerdir. İstanbul ve Galata dışında Üsküdar ve Beşiktaş Boğazda iki ehemmiyetli yerleşme sahası teşkil etmektedirler. Şehrin ticaret merkezi İstanbul'un göbeğinde Bedesten ve civarı idi. Şehrin iskânına gelince, burada yazar esas itibarı ile Evliya Çelebi'ye dayanmaktadır. Fetihden sonra Türkler tarafından İstanbul'un yeni baştan imar ve iskânı ciddi bir şekilde incelenmek gerekir. Çünkü Türk İstanbul'un karakterleri daha o zaman belirmiştir. Bu hususta gereği gibi kullanılmayan Fatih devri vakfiyeleri, bilhassa Ayasofya camiine ait eski vakıf tahrir defterleri zengin malzeme vermektedir. Şunu da geçerken işaret edelim ki, 17. asırda Anadolu'daki kargaşalıklar yüzünden İstanbul'a bu taraftan hayli nüfus geip yerleştiğini arşiv vesikaları tamamıyla teyit etmektedir. Fakat aynı vesikalar bu gelenlerin çoğunun yerlerine geri gönderildiğini de bildirmektedir. Nüfus miktarına gelince, 16. asır ortalarına doğru İstanbul nüfusu yarım milyon civarında tahmin edilmekte ve bunun % 42 si gayri müslimler, % 52 si müslümanlar olarak gösterilmektedir (44-46). Prof. Mantran 17. asır ikinci yarısına ait çeşitli tahminleri gözden geçirdikten sonra İstanbul nüfusunun o zaman 600-750 bin olabileceği sonucuna varmaktadır. (Üsküdar ve civar mahalleleri ile 700-800 bin). Bu nüfusu ile şehir o zaman Avrupa'nın ve Yakın-Doğu'nun en büyük şehridir. Bu nüfus içinde başlıca azınlıklar, yani Ermeniler, Rumlar ve Yahudilere gelince (s. 48-66), bunlar hakkında gösterilen literatüre bazı mühim eserler eklemek mümkündür.

Şehrin dış mahalleleri, Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Tophane 17. asırda gittikçe kalabalıklaşan merkezler olarak görünmektedir. Kasımpaşa mahallesinin genişlemesinde burada büyük bir tersane inşasına girişmiş olan I. Selim'in mühim rolü vardır. Galata, Prof. Mantran'ın gayet iyi belirttiği gibi İstanbul'un milletler arası ticaret merkezi idi. Buraya Avrupalı tüccar gemileri yanaşırdı. Haliç'in İstanbul tarafında ise Osmanlı tebaasına ait gemiler İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden bilhassa şehrin ihtiyacı olan gıda maddelerini

ve iptidai maddeleri getirirlerdi. Faaliyette bulunan zümreler, ticaret konusu ve nizamları bakımından bu iki liman birbirinden tamamiyle farklı idi. Galata'da Evliya Çelebi'ye göre 17 Müslüman mahallesi 7 Rum mahallesi 1 Yahudi mahallesi 3 Frenk mahallesi ve 2 Ermeni mahallesi mevcuttu. İstanbul'da olduğu gibi Galata'nın da bir Türk bedesteni vardı. Prof. Mantran 17. asırda Galata ve Pera nüfusunun 100 binden fazla olamayacağı düşüncesindedir (s. 75).

Boğaziçi'ndeki köylere gelince, buralarda nüfusun o zaman çoğunluğunu ona göre Rumlar ve Yahudiler teşkil etmekte idi (s. 83). Fakat daha ilerde (s. 85) kendisi emsalsiz yahları ile Boğaziçinin Osmanlıların bir eseri olduğunu belirtmiştir. Herhalde Boğaziçinde Türklerin kurduğu ve nüfusça çoğunluk teşkil ettiği köyler yanında Rumların ve Yahudilerin çoğunlukta bulunduğu köyler de vardı.

İstanbul limanı bir ithalât limanıdır. Milletler arası ticaret bakımından bu liman, İmparatorluğun İzmir, İskenderiye hatta Trablus-Şam gibi limanlarından geridedir (s. 90). Yazar, bu noktaları belirttikten sonra başlıca Evliya Çelebi'ye ve yer yer Ermeni yazarı Eremya Çelebi'ye dayanarak İstanbul limanındaki belli başlı iskeleleri ve bu arada tersaneyi tasvir etmektedir. Evliya Çelebi'ye göre tersanede Kapudan Paşaya tâbi 12 bin "soldats d'Arabie" den bahs olunuyor (s. 94). Şehir nüfusunu sınıflandırma hususunda (Bahis V, s. 101-121) şehirde Türklerin hakim, gayri müslimlerin tâbi durumunda yaşadıkları hükmü verilmektedir. Sarayın etrafında askerî-idarî bir yüksek sınıftan, onun dışında ikinci derecede devlet memurlarından mürekkep bir idareciler burjuvazisinden bahs olunmaktadır. Bunun altında her cins ve mezhebe mensup iş adamlarından, tüccar, gemi sahipleri ve sanatkârlardan mürekkep geleneksel burjuva sınıfı gelmektedir. Türkler arasında büyük tüccar azdı. Esnaf cemiyetleri kadrosuna dahil bulunan halk kitlesi bu iş adamlarına tâbidi. Bu sonuncuların nereden geldikleri hakkında bilgimiz pek azdır. Yazar, Yeniçeri ve Sipahileri içtimaî bakımdan bu sınıf arasına katmaktadır. Bu birlik, ayaklanmalar sırasında avam tabakası ile askerlerin birlikte hareket etmeleri ile ortaya çıkmakta idi. İstanbul sosyetesinde esirler, yüksek sınıfın konaklarında önemli bir miktara varır. Hürriyeti bağışlanmış olup eski efendilerine bağlılıkları devam eden esirler de oldukça yüksek sayıdadır.

İstanbul evkafı; şehrin kuruluşu, kamu hizmetleri, sanayi ve

ticareti bakımından ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Evkafa ait vesikalar yazarın kullandığı diğer kaynakları büyük ölçüde tamamlamak ve kontrol etmek imkânını verirdi.

Birinci kitabın son bahsi belediye teşkilâtına ayrılmıştır (s. 123-127). Bu konuda yazar şu mühim noktayı tesbit etmektedir: İstanbul'da şehrin idaresi ile devlet idaresi birbirinden ayrılmaz. Veziriâzam şehre ait işlerin başı ve bir nevi vali durumundadır (s. 125). Prof. Mantran İstanbul Belediye teşkilâtına ait Evliyâ Çelebi'nin verdiği hulâsadan başka esash bir kaynağımız bulunmadığını söylemekle şüphesiz mübalağa etmektedir. Şeriat ve örf ayrılığı ve kanunnâmelerin mahiyetine temas eden satırlarda (130-131) kanunnâmenin Şeyhülislam'ın tasdikine ihtiyaç gösterdiği iddia edilmektedir. Biz bu fikri tamamiyle paylaşmıyoruz (bk. *Osmanlı Hukukuna Giriş*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Mec. Sayı 2, 1958, 102-126). Kadının, Osmanlı İmparatorluğunda birbirinden ayrı telâkki edilen Şeriat ile *Sultanî hukuku* aynı zamanda uygulamakla görevli bir makam olduğu unutulmamalıdır. Kadının idare üzerinde teftiş vazifesi onun aynı zamanda sultani hukuku ve emirleri uygulama yetkisinden doğmaktadır. Burada İstanbul kadısı mahkeme teşkilâtının tafsilâtı bir tablosu, kadının hukuki ve idari vazifeleri itibariyle merkezi hükümetle münasebeti sicillere göre daha sistemli bir şekilde aydınlatılabilirdi.

Payitahtta idare ve hukuki işler gibi polis hizmetleri de vezirâzamanın kontolu altındadır. Fakat İstanbul'un muhtelif bölgelerinde âsâyiş ve emniyet işleri kapı-kulu ocaklarından birinin kontrolü altına verilmiştir. Özellikle polis hizmeti gören *muhzir ağa*, hizmetinin kadılık görevi ile ilgisi ayrıca gösterilmelidir. Yazara göre İstanbul "bir idari ve askeri merkez olup yaratıcı bir şehir değildi" (s. 97). Başka deyimle kendine mahsus sanayii ve ihracatı olan bir şehir olmadığı gibi bir transit merkezi de değildi.

İstanbul'un iktisadi hayatına ayrılan II. Kitap'ta evvelâ iktisadi hayatın genel unsurları, yani muazzam bir tüketim merkezi olarak İstanbul, alım ve dağıtım merkezi olarak İstanbul, iktisadi hayatta merkezîyetçilik ve güdüm ve mali unsurlar ele alınmakta

(s. 179-231), sonra önemi dolayısıyla para meselesi ayrı bir bahis olarak tafsilâtı ile incelenmektedir (s. 233-285).

Prof. Mantran bu bahiste İstanbul'un o devir için olağanüstü büyük nüfusu ile bütün İmparatorluk ekonomisinde ne derece önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir. İstanbul'dan eyaletlere doğru mal akımı önemsizdir. Buna karşılık İstanbul, para, insan, erzak ve her türlü tüketim maddelerini muazzam ölçülerde yutan bir dev şehir manzarası göstermektedir. Bu karakteri ile İstanbul Orta Doğu'nun en büyük pazarıdır. Şehri sıkıntısız yaşatmak, geçimini sağlamak hükümetin başlıca kaygısıdır. Bunun için hükümet aşırı bir merkezîyetçilik uygulamaktadır. Bu sebeptendir ki, çoğu yabancı gözlemciler, İstanbul'da yiyecek bolluğundan hayretle bahsetmişlerdir. İstanbul salhanelerinde yılda 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu, 200 bin öküz boğazlanırdı. 133 fırın süresiz faaliyette idi. Saray ve Ocakların fırınlarındaki sarfiyatla birlikte bu fırınlara günde 500 ton buğday verilmekte idi (s. 181). İstanbulda buğday belirli bölgelerden, başlıca Trakya, Bulgaristan, Tesalya, Makedonya, Eflak, Boğdan ve Mısır'dan gelirdi. Fakat bu arada Dobruca'yı unutmamak lâzımdır. Bu bölge sırf İstanbul'a denizden sağladığı buğday ihracatı ile Osmanlı devrinde Türk çiftçilerinin yüzlerce yeni köyler kurduğu bir yerleşme sahası halinde gelmiştir (bak. *Dobrudja*, EI²). Uzak üreticiden İstanbulda'ki satıcıya kadar erzakın miktarı, taşınması ve İstanbul'da esnaf loncalarında dağıtımını devletin kontrolü altında idi. Bu merkezîyetçiliği gerektiren sebeplerden biri de bu mallar üzerinden alınacak resimlerin toplanmasını kolaylaştırmaktı. Yazarın haklı olarak işaret ettiği gibi, bu sıkı merkezî usûlün işleyebilmesi herşeyden evvel gerçekten etkili bir merkezî hükümet otoritesine bağlıdır. 17. asırda merkezî otorite sarsılmış bulunduğundan, bu teşkilât birçok suistimaller yüzünden aksamalara uğramış ve özel şahıslar bilhassa hububat nakliyeciliğinde en büyük rolü oynayan gemi sahipleri ve bezirgânlar yol-suzluğa saparak büyük servetler yığmak imkânını bulmuşlardır. Böylece 17. yüzyılda bu sahada, devlet inhisarı yerine gerçekte kuvvetli ve faal bir özel kapitalizmin varlığından bahsedilmektedir. Bu ticaretten özellikle Rumelideki büyük toprak sahiplerinin ehemmiyetli kazançlar sağladıkları işaret edilmektedir (s. 192). İstanbul civarındaki ortakçı kullardan bahsolunurken (s. 189; 198) Ö. L. Barkan'ın yayınladığı vesikalar (İktisat Fak. Mec. cilt I, s. 29-74) bunların durumu hakkında Evliya Çelebi'nin kayıtlarını kontrol ve tamamlama bakı-

mından faydalı olabilirdi. İstanbul'a büyük ölçüde bal, balmumu, havyar, balık, tuz yağ ve un gönderen Karadeniz kuzeyindeki bölgelerin İstanbul'un işesi konusunda ehemmiyeti unutulmamalıdır.

İmparatorluğun başka şehirlerinde olduğu gibi eskiden halkın toplantı ve eğlence yerleri, bozahanelerdi. Devlet inhisar yoluyla bunların her semtte miktarını sınırlamıştı. Sonradan kahvehaneler yayıldı.

Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi çöküşünde esaslı bir noktayı Prof. Mantran açıklamıştır: Batı Avrupa devletlerinin merkantilist siyaseti karşısında Osmanlıların topyekûn bir imparatorluk iktisadiyatı düşüncesinden yoksun bulunmaları, Türk tâcirlerinin milletler arası ticarete karşı kayıtsızlığı bu çöküşün başlıca sebebidir. İktisadî ticarî teşkilâtın geriliği, iktisadî anlayışı etkileyen dinî psikolojik âmil-ler Osmanlıları milletlerarası ticarete bigâne kılarken merkantilist Batı milletleri de Osmanlı tebaasını bu ticarete ortak yapmamağa çalışmakta idi. Bu arada, yabancı tüccarı dışarda bırakan iç ticaretin yerli tüccarın elinde toplanmış bulunması ve bunların gümrük v. s. imtiyazlarını tehlikeye sokmamak için dış ticarete heves etmemeleri noktası da işaret olunmaktadır. Bununla beraber 15. asırda İran, Arabistan ve Kuzey Karadeniz memleketlerinde geniş faaliyet gösteren Türk tüccarının sonraları nasıl bu derece zayıfladığını açıklamak güçtür. Osmanlı devletinin amprik bir ekonomi siyaseti vardı; bu da memleket içinde kıtlığa meydan vermemek noktasında toplanıyordu. Kıymetli maden darlığı da şiddetle hissedildiği için bu madenlerin dışarı çıkmaması, aksine bol miktarda idhali için tedbirler alınmakta idi. Devlet ham maddenin sanat grupları arasında dağıtımını keza kontrol etmekte idi. Ekonomik hayatı etkileyen başka bir âmil de devletin hazineye ait rüsumu kolayca toplayabilmek için koyduğu nizamlardır. Nihayet ihtisab kanunları, mal imâli ve dağıtımını kontrol eden kuvvetli bir vasıta teşkil etmektedir. Özetle yazar, Osmanlı ekonomisini, özel sermayeye serbestlik tanımakla beraber onu belirli açılardan kontrol eden güdümlü bir ekonomi olarak vasıflandırır (s. 287). Kendisi ticari resimlerin toplanmasının iltizama verildiği hallerde devlet kontrolünün ortadan kalktığını yazarsa da (217), mültezimlerin devamlı surette devlet kontrolü altında bulunduğunu ve hatta mültezimlerin (âmillerin) yanında devleti temsil eden eminler bulunduğunu, hesapların ve işlemlerin bu eminler ve kadılar tarafından yakından devamlı şekilde kontrol edildiğini biliyoruz.

Devletin asıl kontrol faaliyeti, kadı ve muhtesipler vasıtasıyla ihtisab kanunlarının uygulanmasında ve narh tespitinde görülür. Bu konuya ait işlerin kanun ve vesikalara dayanması diğer İslâm memleketleri arasında Osmanlı devletine müstesna bir yer vermektedir (s. 219). Bu vesile ile Osmanlı kanunlarının fetihten önceki yerli âdet ve kanunları benimsemiş olduğu olayı haklı olarak ehemmiyetle belirtilmektedir (karş. Akten des Inter. Byz. Kongresses 1958, München s. 237-242). Fakat zamanla tamamen Osmanlı rejimine mahsus bir *Kanun-i Osmanî*'nin meydana çıktığı ve devlet tarafından dikkatle uygulandığı da gözden kaçmamalıdır.

Dinî cemaatlerin devletle münasebetleri hakkında 19. asırda bambaşka sebeplerle meydana çıkmış olan durumu genelleştiren yazarlara karşı Prof. Mantran gerçek durumu açıklamaya çalışmaktadır. Devlet bu cemaatleri kontrol altında bulundurmaktadır. İmparatorluk merkezî idaresiyle gayrı-Müslim tebaa arasında ayrı bir idare halkası tasavvur etmek gerçeğe aykırıdır. İdarî ve malî bir muhtariyetten bahsedilemez. Ancak 16. asır sonlarından itibaren değişen malî şartlar dolayısıyla devlet bazı bölgelerde cemaatlerin cizye vergilerini kendi aralarında toplayıp bir elden devlete teslimi, yani maktu' sistemini geniş ölçüde uygulamıştır ki, bu tamamiyle malî düşüncelerle alınmış bir tedbirdir ve cemaatlerin dini hukuka dayanan cemaat içi muhtariyetine ilâve olarak bazı idari yetkiler kazanması bu usulün genişlemesinin bir neticesidir.

İstanbul halkı kendilerini belirli bir beledi teşkilât altında birleşmiş belirli bir şehrin hemşehrileri olmaktan ziyade ayrı etnik, dini ve meslekî grupların mensubu hissetmektedirler (s. 224). Şehir idaresi doğrudan doğruya hükümetin elinde bulunduğundan ayrı bir belediye teşkilâtı ve bütçesi de yoktur.

Burada bazı tâbirlerin ve terimlerin düzeltilmesi gerektiğini de işaret edeceğiz. Bu bölümde *bedel-i nefer-i âm* tabirinde (s. 227) *nefer* değil *nefir* olacaktır. Mısır parası *şerefi* değil *şerîfi* dir (s. 234-35).

Para meselesine ayrılan bölümde (s. 233-295) para çeşitleri, pâyitahtın hayatını ve siyasî hadiseleri etkileyen para politikası ve sonuçları gözden geçiriliyor. Bilhassa 1655 den itibaren batıların İmparatorluğa soktukları âyarı düşük paranın ekonomik ve sosyal neticeleri ele alınıyor. Bu bahiste yazar geniş ölçüde Belin veya Pakalın'a dayanmaktadır. Yazar Türkçe'de bu konuda yapılan bazı yeni

araştırmalardan tamamiyle habersiz görünmektedir (Akdağ'ın ve benim Belleten'de yayınladığımız makaleleri kastetmekteyim). Para meselesi dolayısıyla 17. asırda Osmanlı bütçesi hakkında verilen listeler (s. 276-7), genel Osmanlı tarihi bakımından ilgi çekicidir. Kapıkulu ve artan devlet masraflarının sonuçları, altının doğuya kaçması sebepleri hakkında adı geçen makalelerde bazı yeni açıklama tarzları bulmak mümkündür.

Prof. Mantran işçi gündelikleri hakkında bilgi yokluğundan yakınmaktadır (s. 272-74). Bu hususta kolayca kullanılacak bir kaynak narh defterleridir.

Ekonomik hayata ait II. Kitabın üçüncü faslı ekonomik kadroları ele almaktadır. Belediye idaresinin tamamen merkezi hükümet elinde bulunduğu gerçeğini bir kere daha belirten yazar, idarenin İstanbul'da yeğâne sosyal gruplaşmayı teşkil eden esnaf loncalarını kendisine tâbi halde bulunduracak vasıtalara malik olduğunu belirtmektedir. Bu bahiste önce şehrin belediye hizmetleriyle ilgili şahıs olarak vezirâzam, kadı ve muhtesibin rolleri tekrar ele alınmakta (bu gibi tekrarlar eserde sık sık rastlanmaktadır), özellikle esnaf teşkilâtları incelenmektedir. Bu bakımdan muhtesibin, Divan'ın ve kadının kararlarını uygulayan memur sıfatıyla fiilen en önemli mevkide bulunduğu ve zamanla esnaf teşkilâtının nâzırı durumuna geldiği tespit olunmaktadır (kendisi'nin ihtisab teşkilâtı hakkında şu yazısını da burada zikretmeliyiz: *Un document sur l'htisab d'İstanbul du XVIe siècle*, Mélanges Louis Massignon, III, Beyrut 1957, 127-49). Bu bahiste *tamga resmî*'nden bahsolunurken (s. 315) onun doğrudan doğruya muhtesibin selâhiyet dairesine girdiği söylenmektedir. Tamga resmini tophyan *tamga emininin* veya *âmilinin* muhtesipten ayrı olduğu, hatta bu resim yüzünden onunla ihtilâfa düştüğü malûmdur. *Resm-i kapan resm-i mizân* da tamimile mustakil emin veya âmillere bağı mustakil mukataalardı.

Yazar 1067/1656-57 tarihli bir vesikada İstanbul'a yiyecek ve yakacak getiren gemilerden alınan rusûmat-ı ihtisâbiyye miktarına göre İstanbul iskelelerine yılda 2000 civarında geminin geldiğini tahmin etmektedir (319-20).

Narhın Osmanlı hükümeti tarafından ne kadar titizlikle tayin edildiği haklı olarak belirtilmektedir. Bu titizliğin sebepleri içtimai-eko-

nomik olduğu kadar siyasidir. Spekülasyon ve ihtikâr yüzünden halkın sıkıntıya düşmesi genel hoşnutsuzluğa yol açardı (233-24).

Umumiyetle narh, kadı ve muhtesibin huzurunda toplanan her esnaf teşkilâtının mümessilleriyle birlikte tesbit olunmaktadır. Vezirâzam çok ehemmiyetli sayılan bu işe nezaraet ederdi. Kâr nisbeti umumiyetle % 10 olarak tesbit olunur, nadiren % 20 kabul olunurdu (326). Bu mühim bahiste yazar Osman Nuri'den alarak 1680 tarihli bir muhtesib kanununun tercümesini vermektedir (330). Bu metinde okunamıyan bazı kelimeler vardır : کر (s. 337) şüphesiz *kir*'dir. فطی (s. 339) şüphesiz *kutnî* dir (bir nevi kumaş). دویکی = dūyekî bir nevi ipekli kumaş, آئنده و تائنده (s. 340) Farsca ân (zarafet) ve tâb (parlaklık) kelimelerinden bir tâbirdir.

IV. *bahiste* (349-393) *iktisadiyatın mahalli unsurlarından biri olarak esnaf teşkilâtını (korporasyonları) ele alan müellif*, Fatih devrinde İstanbul'da bu teşkilâtın bulunmadığı hakkında Fr. Babinger'in iddiasını haklı olarak yersiz bulmaktadır. Şunu ilâve edelim ki, Fatih devrine kadar çıkan Bursa ve Edirne ihtisab kanunları (Tarih Vesikaları I-5, II-7) korporasyonların varlığını kesin surette ortaya kor. Şehirlerde Ahi teşkilâtının esnaf teşkilâtı ile sıkı ilgisi düşünülürse, Osmanlılarda bu teşkilâtın ilk zamanlardan itibaren varlığına şüphe kalmaz, İstanbul'daki müslüman esnaf teşkilâtının menşelerini Bizans'ta aramak lüzumsuzdur. Belki gayrimüslimlerin arasında devam eden Bizans devrine ait unsurların müslüman korporasyonlara girdiği veya kuvvetlendiği söylenebilir. Fakat bu tesirin aksi istikamette daha kuvvetli olduğu, yani gayri-müslimlerin Osmanlı esnaf teşkilâtını taklit ettiğine şüphe yoktur (krş. s. 352).

Evliyâ Çelebi, 1109 korporasyon sayıyor ve bunları da 57 grupta topluyor. Yazar bu kaynağı kontrol için başka devirlerde yazılmış sûrnamelerin ehemmiyetine haklı olarak işaret eder. Evliyâ Çelebi'nin dükkânlar için verdiği 40.365 rakamı Paris Bibliothèque National'deki bir yazmada 32. 150 dir. Bir kazanç peşinde olan herkes mutlaka şu veya bu korporasyona dahil olmuştur. Öyle görünüyor ki, bunu, malî ve siyasî maksadlarla devlet zorluyordu (357). Bu cemiyette ferdiyete yer yoktur. Korporasyon, onun hayatını temin eden bir içtimai çevredir. Korporasyonun bu sosyal rolü eserde iyi belirtilmiştir (358-360). İstanbul'da korporasyonlar Orta-Çağ Müslüman merkezlerinde gördüğümüz siyasî faaliyetlerde bulunmamışlardır (359).

Yazar, korporasyonların teşekkülünde dinî tarikatlerin rolü üzerinde durur (360-361). Bunu daha ziyade korporasyonlara tarikatlerin tesiri şeklinde anlamak daha uygun olur. Yazara göre korporasyon içinde dinî şahısların rolü Osmanlılarda zamanla azalmıştır (364). Bence kendisi Orta-çağda İslâm korporasyonlarında dinî unsurun ehemmiyetini fazla büyütmektedir. İbn Battuta'ya göre (1330larda) teşkilâtta mühim olan şahsiyet ahi'dir. Şeyh değildir. Yazar eski gazâ ruhunun zayıflaması ve fütuhâtın durmasıyla korporasyonlarda şeyhlerin rolünün azalması arasında bir münasebet kurmağa çalışmaktadır (366).

Osman Nuri Ergin esas tutularak korporasyonun umumî olarak iç teşkilâtı hakkında yapılan inceleme ortaya atılan yorum tarzları ve hipotezler, dikkate değer bir bölüm (s. 367-79) teşkil etmektedir. Ustalık ve gedik, belirli bir sayıda olduğundan ve verasetle çocuklara geçtiğinden ustaların belirli bir içtimâî sınıf teşkil ettiği noktası belirtiliyor. Fakat gediklerin satılabildiği de bilinmektedir. Askerî-idarî sınıfa mensup olanların korporasyonlara girmesi, Osmanlı içtimâî tarihi için en esaslı meselelerden biridir. Yazar, buna temas etmektedir (370-380). Korporasyonun idarsinde vazife alanlar ve fonksiyonları hakkında Bursa esnaf teşkilâtı hakkında bilinenler, karanlık bazı noktaları aydınlatmakta yazara hayli yardımcı olabilirdi (bu hususta F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, İktisat Fak. yayınlarından no. 116, İstanbul 1960, s. 314-355). Korporasyonun asıl idareci unsurları yazarın belirttiği gibi (373) kethüdâ ve yiğitbaşdır. Kethüdâ eskiden şeyhe ait fonksiyonu almış (373) olamaz. Yazar vaktiyle P. Masson'un ileri sürdüğü görüşe katılarak Pâyitahtta korporasyon nizamının sıklığı dolayısıyla yabancıların İzmir, Selânik gibi daha serbest şehirlerde yerleştiklerini belirtmektedir. Korporasyonlara dahil yeniçeriler meselesinde yazar bir takım meseleler üzerinde hipotezler öne sürüyor. Burada ordu-pazar teşkilâtı ele alınmalıdır. Esnafın orduda hizmeti halktan *azab* toplama ile ilgili olarak incelenebilir.

V. *bahiste sanayi ve sanatkârlık meselesi ele alınmaktadır* (395-424). Osmanlılarda hakiki mânasında bir sanayiden bahsedilemez. Hâkim olan *artisanat*dır; dükkân imalâtıdır. Yazar, sıkı korporasyon düzeni karşısında ferdin istediği işe veya mesleğe girme imkânından hemen hemen tamamiyle yoksun olduğunu düşünmektedir (395-97).

Umumiyetle imalâtçı, aynı zamanda kendi malını satan esnaftır. Sanayi terimi devletin askerî ve sivil ihtiyaçları için çalışan büyük

teşebbüsler yâni, Tophane, Tersane, Tüfekhane, baruthane, kumbarahane için kullanılabilir. Bunlar umumiyetle devletin tayin ettiği bir eminin nezareti altında çalışırlardı. Ayrıca bu devlet fabrikalarının personeli ve kapıkulu askerlerinin ihtiyaçları için çalışan bir çok tesisler vardır. Evliyâ Çelebi'nin verdiği malûmata göre bu yardımcı tesislerde 5000 kişi çalışmaktadır. Gerek bu devlet sanayii ve yardımcıları, gerekse saray ve kapıkulu için çalışan büyük miktarda santakârlar şehrin ekonomik hayatında çok önemli bir yer tutmaktadır. Şüphesiz bunların her biri ayrı geniş bir inceleme konusu olabilir. Devletle ilgili olan sanayi yanında özel sektöre ait fabrikaların sayısı Evliyâ Çelebi'de 29 ve içinde çalışan işçilerin adedi 10 bin olarak gösterilir. Küçük imalâthane veya atölyelere gelince, bunların sayısı Evliyâ Çelebi'ye göre 23. 214 olup 79. 264 sanatkâr ve işçisi vardır (412). Yazar Evliyâ Çelebi'nin verdiği malûmatı bir liste haline getirmiştir (tablo IV). Muhtelif sanatlara ait bu atölyeler, İstanbul'da, Eminönü, Mahmudpaşa, Ayasofya, Bayezid, Süleymaniye, Vefa-Sarçane, Haliç sahili, Yedikule gibi yerlerde toplanmıştır. Bu imalâthanelerde işçilik yazara göre her halde korporasyonlarda olduğu gibi babadan oğula ailevi karakteri muhafaza etmiştir. İşçi yetiştirilmesi hususunda enteresan bir kaydı ilâve etmek isteriz. 1530 de Vezirâzam İbrahim Paşa Bursa'ya iç oğlanları göndermiş, bunlar şehirde kadife, tafta vs. işleyen ustalar yanına verilmiştir. (Dalsar, Ibid., s. 319 vesika 245). Bunların sonra Saray'a ait atölyelerde çalıştırıldığına şüphe yoktur. Pâyitahta dışardan gelen nüfus toplulukları yeni sanatlar ve teknikler getirmişlerdir. Bilhassa İspanya ve merkezî Avrupa'dan gelen Yahudiler, Tebriz'den getirilen usta ve işçiler ve gemi inşaatında İtalyanlar zikredilebilir. Yazar şu noktayı da belirtir ki, bu, yerli Türklerin iyi ve yaratıcı işçi olmadıkları demek değildir. Fakat herhalde Türklerin yaratıcı dehası XVII asırda gerilemiştir. Türk işçi ve sanatkârı çok beğenilen eserler meydana getirmektedir ve bir çok Avrupalı seyyahlar Türklerin deri, kumaş, bakır işçiliği karşısında hayranlıklarını ifade etmişlerdir (412). Kalite hususunda ihtisab kanunlarında gösterilen titizlik malûmdur.

Yazar burada çok mühim bir noktaya işaret eder: 17. asırda Avrupalı milletler, iktisadî gelişme ve yayılmada uyanık olan hükümetlerinin desteğini kuvvetle sağladıkları bir zamanda Türkiye'de hükümet bu meselelere yabancı kalmıştır; bu suretle Avrupa sanayii Türk pazarlarını istilâya başlamıştır. Sarayın ve büyüklerin bu yabancı mallara

rağbeti ve gümrük gelirini arttırma düşüncesi herşeye hakimdir ve her hangi bir iktisadî politika kaygusu yoktur. Türk imalâtçıları dış pazarlar değil, iç pazar için çalışmaktadır ve geleneksel yollardan ayrılmamaktadırlar. Diğer taraftan imparatorluk kaynaklarının harp maksatlarına hasredilmesi ekonomik gelişmeyi kuvvetle etkilemiştir (423-24).

VI. bölümde *iç ve dış ticaret ele alınmaktadır* (425-492). İstanbul her şeyden evvel asker, memur, saray halkı ve ulemâ gibi tüketici nüfusun hâkim olduğu muazzam bir şehirdir. İthal olunan ticaret malları devlet depolarına veya büyük tüccarın depolarına gider, oradan tüketim için dükkânlara dağılır, yahut korporasyonlar vasıtasıyla imalâtçıları arasında dağıtırdı. İmalât miktar ve fiyat bakımından muhetsip ve esnaf kethüdaları vasıtasıyla sıkı kontrol altındadır. Yaptığı malı bizzat satan sanatkâr, alelâde esnafdan içtimaî seviye itibariyle bir derece yüksek sayılır. Bu suretle büyük tüccar, sanatkâr ve perakendeci şeklinde ticaret hayatında bir kademelenme vardır. Celepler, kahve tüccarları, Bedesten tüccarları gibi büyük tüccarların ellerinde büyük sermayeler olduğu anlaşılmaktadır (431).

Yazar lüks mallar ticaretindeki işlemler hakkında "Türk vesikalarının hiç bir bilgi vermediğini" söylerken (434) tamamiyle haklı değildir. Zira bilhassa Şer'îye sicillerindeki çeşitli akidlerde bu konuya ait pek çok teferruat vardır. 17. asırda yabancı tüccarlar arasında kullanılan poliçe usûlünden, Türklerin de istifade ettiği görülmektedir. 1104/1692 de bir vergi tahsilâtı Ankara'daki ipekçi frenklere teslim edilmiş ve İstanbul'da Kuruçeşme'de oturan Frenkler ve Sofcu Ermenilere "poliçe edilmiştir." (Başvekâlet arşivi, Maliye no 3861, s. 4). Satışlarda vâde usulü daima uygulanır. Perakendecilere gelince, ticarî hayatı esas itibariyle bunlar işgal etmektedir. Yiyecek ve giyecek işlerinde, Evliyâ Çelebi'ye göre, 65 korporasyonda 14.445 dükkân 48 bin kişi vardır. Yazar dikkate değer bir liste de meydana getirmiştir (Tablo V). Dükkân tutmak demek bir korporasyona dahil olmak demektir. Seyyar satıcılara gelince, bunların bir gediği yoktur (438) serbesttirler. Bunların çoğu İstanbul'a gelmiş taşrahlılardır. Eşyayı dükkânında yapıp satanlar ise, üstün bir sayıdadır. Onlar büyük ithalatçılara tâbidirler (442). Şehirde büyük bir tüketici kitle teşkil eden saray, kapıkulu ordusu ve devlet fabrikalarına gelince, bunlar ihtiyaçlarını iki yoldan görürdü. Ya bu ihtiyaçlara ayrılmış köylerin ve bölgelerin üretimi belirli *eminler* vasıtasıyla doğrudan doğruya

getirilir, yahut da devlet ajanları vasıtasıyla serbest pazardan sağlanırdı. Fakat alımlarda devlet kendisi için öncelik tanırıdı. Pazarda en iyi mal evvel Padişah için alınırđı. Hatta yabancı memleketlere giden devlet tâcirleri, *hâssa tâcirleri*, doğrudan doğruya saray veya devlet için alımlar yaparlardı.

Azınlıkların ticaretteki mevkiî incelenirken bazı ticaret kollarının yalnız onların elinde bulunduğu görülür. Meselâ para işleri Yahudilerin elindedir. Onlar geniş milletlerarası münasebetleri sayesinde İstanbul'la Batı âlemi arasındaki bağları kuvvetlendirmişlerdir (449-450). Rumlar ise, daha ziyade korporasyonlarda Türklerle karışmışlardır. Onlar gemicilik, deniz nakliyatı, meyhanecilikte, Ermeniler ise fırıncılık, kumaş ticaretinde ihtisas kazanmışlardır. Yabancılar umumiyetle kendilerini dış ticarete vermişlerdir. Yazar, İstanbul'da belli başlı ticaret merkezlerini de tesbit etmiş ve bir harita meydana getirmiştir (452-57). Bedestan (Kapalıçarşı) hakkında (463-67) şüphesiz daha geniş bir inceleme yerinde olurdu. Zira, yazarın da belirttiği gibi Bedestan'ın İstanbul'un iktisadî hayatında özel bir ehemmiyeti vardır. Kitabın bir çok bölümlerinde olduğu gibi yazar, burada da Evliyâ Çelebi ve Osman Nuri Ergin'i hülâsa etmektedir. Mübayaa şartları güzel aydınlatılmıştır. Gelen ham maddelerin spekülasyon ve ihtikâr konusu olmadan ilgili koporasyon üyeleri arasında dağıtılması, hükümetin kontrolü altında belirli bir düzen içinde yapılırdı (467-68). Satışlar da sıkı bir düzen altında olup korporasyonlar dışında satışa müsaade olunmazdı. Her koporasyonun hangi nevi eşyayı satacağı tayin olunmuştur. Satışlar doğrudan doğruya dükkân sahibi ile müşteri arasında olduğu gibi bazı kıymetli maddeler *dellâl*'ların aracılığı ile satılırdı (*Dellâllar* hakkında s. 472-74). Genel bir deyimle İstanbul'da ticaret, umumiyetle idhalâtta serbest, fakat satışta kontrol altında görölmektedir (474). Yazara göre, bu ticaret nizamlarında ve şartlarında zamanla çok az değişiklik olmuştur.

İstanbul'un genel olarak Osmanlı iç ticareti bakımından ehemmiyeti çok büyüktür. İstanbul ihtiyaçlarını karşılamak üzere kara ve deniz nakliyatının düzenlenmesinde devletin teşebbüsü ve bir ticaret filosu bulunmadığı hakkındaki hüküm (477) biraz kesindir. Zira Osmanlı devletinin Fatih devrinde mirî gemileri ticaret için kiralandığına dair bir kayda malikiz (Bak. Belleten, no. 44. s. 701. vesika 12). Bu bahiste, ticaretle ilgili olarak İstanbul'a gelen büyük yollar,

kervanlar, hanlar ve kervansaraylar konuları tekrar ele alınmaktadır. Yolların ekseriya taş döşenmiş bazan kaldırımli olduğu ve komşu köyler halkının yolun bakımıyla mükellef tutulduğu Rumeli'de yollar'ın daha iyi olduğu, orada araba kullanıldığı kaydolunmaktadır.

Bir kervan'da yük hayvanı miktarı 300-1000 arasında değişmektedir. La Boullaye'e göre (1650 lerde) İstanbul'a Lehistan'dan her ay bir, İzmir'den her sekiz günde bir, Raguza'dan yılda bir kervan gelirdi. Tebriz, Gilan, Gürcistan ve Özbekistan'a her üç ayda bir kervan gider, İran'dan İstanbul'a her yıl 6 ilâ 10 kervan gelirdi. Basradan yılda iki, Halep'ten her sene üç dört kervan gelirdi (s. 418 not 2). Fransız Milli Arşiv'indeki bir vesikaya göre "İstanbul'dan İmparatorluğun diğer bölgelerine çok az şey taşınır, bu da Türk, Rum ve Ermeniler tarafından yapılırdı. Türklerin yabancı memleketlere gidip ticaret ettikleri görülmez. Ancak maceraya düşkün olan bazı Türkler Hindistan ve İran'a kadar gitmek cesaretini gösterirler". Gümrükler hakkında verilen bilgiler (485-86) sathî olup tamamlanmağa muhtaçtır.

İstanbul için deniz yolları kara yollarından çok daha ehemmiyetli idi. Fakat deniz ulaştırması için organizasyon yoktu. Bu iş özel şahıslar elinde idi. Armatörler ve kaptanlar İstanbul ve taşra tüccarlarıyla bağlantı halinde çalışırlardı. Burada İstanbul'la sıkı bağlantısı olan Osmanlı limanlarının bir listesi verilmiş ve seyahat müddetleri gösterilmiştir (490-9). Umumiyetle Kabotaj, Türk ve Rum kaptanları elinde olup Ege denizinde daha ziyade Rumların elinde idi. Sayı ve kapasite bakımından Osmanlı nakliye gemileri yetersizdi. Mısır ile İstanbul arasında yabancı gemiler kiralanırdı.

Yazar, İstanbul'da doğrudan doğruya ekonomik faaliyette bulunmayan, fakat 40 bin kişiyi içine alan başka çeşit işleri ayrı bir bahiste toplamıştır. Bu 40 bin kişi, fikrî meslekler (ulema, şeyhler, imamlar, yazıcılar, tabipler, müneccimler vesaire) halkı eğlendirici meslekler (canbazlar, karagözcüler, sâzendeler) ve hamamcılar, sakalar ve esirciler gibi sair meslek sahiplerinden meydana gelmekte idi.

Özet olarak yazar İstanbul cemiyeti ve ekonomik hayatının çok eski Doğu ve İslâm geleneklerini devam ettirdiği hükmüne varmıştır. Türkler geniş İmparatorlukları içinde bu karışık geleneklere bir düzen ve birlik getirmişlerdir.

İstanbul'u nüfuslandırmak, bir şehir olarak imâr etmek ve güzelleştirmek, iktisadî hayatı geliştirmek Sultanların başlıca düşüncesi olmuştur. Ona göre Fatih Mehmed'den I. Ahmed'e kadar onların çabaları parlak bir eser ortaya koymuştur. Ancak 17. asırda bütün imparatorlukta olduğu gibi İstanbul'da da çökme başlıyor. İstanbul hayatının göze çarpan bir özelliği, sosyal sınıfların ve iktisadî hayat şartlarının donmuş değişmez karakteridir. Bundan yalnız bir dereceye kadar azınlıklar kurtulabilecektir.

Eserin üçüncü kitabı İstanbul'daki yabancılar'a ayrılmıştır. (511-583). İstanbul'un fethinden sonra zayıf Bizans yerine gelen Osmanlıların yabancıların, özellikle o zamana kadar hakim olan İtalyanların ticaretini sıkı bir kontrol altına aldıkları ve *Levant*'taki iskelelerde Ceneviz ve Venedikli tacirlerin yerine Türklerin ve Rumların geçtiği tamamiyle doğrudur (512). Bilhassa bu devirde Karadeniz yabancılarla kapalı bir Osmanlı iç denizi halini almıştır. Yabancılar İstanbul yerine daha serbest iş imkânları buldukları başka merkezlerde, İzmir, Halep, Trablus ve İskenderiye'de yerleşmeği tercih ediyorlardı. İlâve edelim ki, Sakız, Foça ve Bursa bu devirde halâ birinci derecede ticaret merkezleri sıfatını muhafaza etmektedirler. Yazara göre, Kanunî devrinde İstanbul ticaretinin "Türkleşmesi" devam etmiştir. Fakat yine bu devirde 1535 den itibaren yabancıların statüsü konusunda yeni bir hukukî anlayış yerleşmiştir ki, bu da kapitülasyonlarda kendini gösterir. Bu hükme varmak için yazarın, 1535 den önceki kapitülasyonlarla yeni devirdeki kapitülasyonlar arasında bir karşılaştırma yapması gerekli idi.

Floransa'nın Osmanlı ülkelerile bilhassa Fatih devrinde gelişen ticarî münasebetleri, 17. asırda Livorno'nun Doğu-Batı ticaretinde başlıca iskelelerden biri halini alması ile devam etmiş görünmektedir. Burası Akdenizde Yahudi ticaret merkezlerinden biri halini almıştı (518). Şunu ilâve edelim ki, 17. asırda Livorno çok önemli İran ipek ticaretiyle uğraşan Ermeni tacirlerin de merkezi olmuştu. 17. asırda Ragusa ticaretinin düşmesinde, Floransa'nın *Levant*'le ticaretini eskisi gibi Ancona-Ragusa üzerinden değil, Livorno'dan deniz yoluyla yapmasının başlıca âmil olduğu kayıt ve işaret olunmaktadır. İstanbul'da Venediklilerin 17. asırda, bilhassa çeşitli resimlerin arttırılması sebebiyle, güç şartlar içinde ticaretlerini devam ettirdikleri bir vakiadır. Bu da bilhassa uzun Girit harbinin ve Fransız, İngiliz Hollanda rekabetinin

bir neticesidir (533). Baharat ticareti Hollandalıların, yünlü kumaş ticareti ise İngilizlerin eline geçmiş bulunuyordu (537). Burada Girit harbinden sonra Venedik ticaretinin kalkınma için çabaları ve kumaş ticareti hakkında orijinal vesikalara göre değerli tafsilât verilmektedir (537-544).

1535 den itibaren *kapitülasyon* rejimi yabancılar için yeni bir rejim getirmektedir. Bu rejim her şeyden evvel tüccarlar için bir takım garantiler sağlamaktadır. En mühimi de, bundan sonra bu milletlerin Osmanlı hükümeti nezdinde daimi resmi mümessilleri vasıtasıyla temsil edilmesi, mahallî Osmanlı idarecilerinin keyfi muamelelerine pâyitahtta karşı harekete geçecek bir hâmleri bulunmasıdır (547). Pâyitahttaki elçilerden başka mühim iskelelerde konsoloslar da yerleşmiştir. Bu mümessiller, başlangıçta tayin ve maaş bakımından tamamiyle ticaret kumpanyalarına tâbi iken sonradan mensup oldukları devletin hizmetine geçmişlerdir. Yazara göre kapitülasyonlarla yabancılar "çok liberal" bir rejim bağışlanmıştır ve bu müsaadeler gittikçe artmıştır. Böylece Osmanlı hükümeti bu devir için bütün dünyada istisna teşkil eden bir görüş genişliğine sahip olduğunu göstermiştir (551). Diğer taraftan unutulmamalıdır ki, Türkler yeni müsaadelerle uzun tartışmalardan sonra bazı menfaatler karşılığında razı olmuşlardır. Onlar milletlerarası ticaret için bu yabancıların aracılığına muhtaç idiler. Kapitülasyonların ilk devredeki bağışlama mahiyetini gittikçe kaybettiği ortadadır.

Kapitülasyonların Fransızlara ve İngilizlere, Avrupa'da Osmanlı siyaseti için faydalı görüldükleri tarihlerde verilmiş olmasına yazar haklı olarak dikkati çeker. Hollandalılar için de durum aynıdır. Unutmamalıdır ki, Osmanlılar Katolik İspanya'ya karşı mücadele eden Hollandalıları faydalı bir müttefik sayıyordu.

Bu kapitülasyonların batılı milletlere Osmanlı ülkesinde yerleşme, ticaretlerini ve neticede siyasî ve kültürel münasebetlerini geliştirme imkânını sağlamak suretiyle meydana getirdiği yeni durumun ehemmiyeti yazar tarafından iyi belirtilmiştir. Girit harbi esnasında Fransa'nın İstanbul'da nüfuzu ve ticareti son derece azalmıştır. Bu bahiste siyasî ve ticarî münasebetler hakkında bir kuş bakışından sonra (552-55) İstanbul'daki Fransız kolonisinin 1670 de dahi ancak dört ticaret evinden ibaret olduğu, fakat sonraları 24 e yükseldiği kaydolunmaktadır.

Fransız elçisinin 1678 de 52.000 lira tahsisatı olup bunun 36 binini kiral 10 binini Marsilya Ticaret odası öderdi. Fakat bu miktar yetmezdi. Bilhassa bayramlarda Osmanlı devlet ricali ve memurlarına verilmesi gereken hediyeler ağır bir yük teşkil ediyordu (557). Elçinin işinde yardımcı bir kâtip, tercümanlar ve koloninin mümessilleridir. Kâtip, birinci tercüman (drogman) olup Fransız olması şarttır. Tercüman yetiştirmek üzere Fransızlar Venediklilerin misalini izliyerek 1669 da *Jeunes de Langue* teşkil ettiler. 1661 den itibaren Doğuya iş için gidecek her Fransız'ın evvelâ Marsilya ticaret odasından bir izinnâme alması şart koşulmuştur. Galata ve Pera'da Fransızlarla İtalyanlara ait beş kilise vardı. 1639-1699 arasında İngiliz ve Hollandalıların amansız rekabeti Fransız ticaretinin gerilemesinde büyük rol oynamıştır. Onların daha iyi teşkilâtlanmış olmaları, mallarının kalitece yüksekliği ve korsanlara karşı daha iyi mücadele edebilen gemilere sahip olmaları bu üstünlüğün sebepleri arasındadır. Fransız ticareti hakkında Roboly'nin raporundan nakledilen parçalar (563 not 3) dikkate değer. Colbert'in doğuda Fransız ticaretini kalkındırmak için aldığı tedbirler ancak 1685 den sonra iyi neticelerini vermiştir. Yazar, 1685 den sonra Fransız - Türk siyasi münasebetlerinde düzelmeye de bu gelişmede payını tanımaktadır. Eskiden beri bütün Avrupalılar gibi Fransızların da başlıca kaygısı yünlü kumaş satışı arttırmaktı. Fakat 17. asırda İngilizler onları bunda geçmişlerdir. İngilizler, Osmanlılarla daima barış halinde bulduklarından İstanbul'da yerleşmiş tüccarları ciddi zararlara uğramadan işlerini geliştirebilmişlerdir. 1640larda İngilizler İstanbul'da 24-25 ticarethane ile başta gelmektedirler. Her yıl Osmanlı ülkesine gönderilen 24-30 bin top yünlü kumaşın yarısı İstanbul'a gönderilmekte idi. Onlar bundan başka kurşun, kalay, demir ve baharât getirmekte idiler. Burada İngiliz ticaretinin geçirdiği safhalar hakkında Wood'dan ve Venedik vesikalarından istifade olunarak bir özet verilmektedir. Fakat burada İngilizler için ipek ticaretinin ehemmiyeti bahis konusu edilmemiştir (Bak benim, *Türkiye'nin İktisadi vaziyeti*, Belleten No. 60, 664-75), 1612 de Padişah'tan kendileri için özel bir kapitülasyon alan Hollandalılar İstanbul pazarında bilhassa 1642 den itibaren İngilizlerin en ciddi rakipleri haline geldiler. Onlar da başlıca kumaş, baharât ve bir de âyârı düşük gümüş para (*arlanî*) idhal etmekte idiler.

Esasen İngilizler ile Hollandalılar arasındaki harp *Levant'a* bulaşmakta gecikmemiş ve İngilizler düşmanın hücumlarından korunmak

için gemilerini konvoy halinde göndermeğe başlamışlardır. 1661 den itibaren İngilizlerin *Levant'ta* durumu yeniden düzeliyor, 1662 kapitülasyonlarında gümrüğü yüzde 5 den 3 e indirmeğe muvaffak oluyorlar.

İngiliz ve Hollanda ticareti, 1680-85 de Kara Mustafa'nın vezaretinde sırasında düşmeğe başlıyor. 1683-88 de yünlü idhatı yarı yarıya düşüyor. Bunun başlıca sebebi, Fransız rekabetidir. Ondan sonra *Augusburg ligası* harbi sırasında İngilizler Akdenizde ticaret gemilerini Fransızlara karşı korumakta güçlüğü uğradılar ve 1689 da ve 1691-93 de hiç bir İngiliz gemisi İstanbul'a gelemedi. İngilizlerin bu duruma düşmesinden Türklerin onlardan yüz çevirmelerinin ve Fransızları tutmalarının büyük rolü de belirtilmektedir (577). Bu devre sırasında Hollandalılar da aynı duruma düşmüşlerdi. 18. asırda Fransız ticareti şüphesiz İstanbul'da önde gidecek ve yakın doğuda iki asır devam eden Fransız üstünlüğü böylece yerleşecektir (578). İngiliz ve Hollandalılar bu devirde alâkalarını dünyanın başka kıtalarına çevirmişler, meydanı Fransızlara bırakmışlardır. Osmanlıların 17. asırda diğer Avrupalı milletlerle, yâni Avusturyalılar, Lehli ve Ruslarla ticareti harpler dolayısıyla çok sınırlı kalmıştır.

Milletlerarası ticaretin şartlarına ayrılan son bahis'e gelince (585-630) yazar burada İstanbul'da Milletlerarası ticaret'in batılı milletlerin denizcilikte ve endüstrideki gelişmelerine, Türklerin onların mallarına olan ihtiyacına ve nihayet kapitülasyonlarla sağlanan ortama ve para râyicine bağlı olduğunu belirtmektedir. O, Osmanlıların Batı ile ticaret hacminde zamanla ehemmiyetli değişiklikler olmadığı hükmüne varmaktadır (578, 586). Bu hüküm her halde 17. asır için yürütülmüştür. Bu ticaret hacmi, idhal ve ihraç olunan mallardan her birinin miktarındaki değişiklikler ve bunun sebepleri şüphesiz daha derin araştırmaları gerektirir.

Osmanlı devletinde gümüş para sıkıntısı ve bu yüzden Batı ticaretine hayati bağlılığı mühim bir noktadır. D'Arvieux'nun müşahedesi (587 not 1) bu gerçeği yansıtan bir delil olarak ele alınmalıdır. D'Arvieux ipek ticaretinin bu bakımdan ehemmiyetini belirtmektedir. Bu noktaları Prof. Mantran'ın gözünden kaçmış olan bir yazımızda açıklamağa çalışmıştık (Belleten, Ibid). Yazarın şu müşahedesi çok yerindedir: Osmanlı devletinde ekonomik düşünceye dayanan belirli bir ticaret siyasetinin yokluğu, milletlerarası ticaretin ekseri-

ya sonunda devlet menfaatleri aleyhine olarak ilgililerin şahsi menfaatlerine tâbi olması neticesini vermiştir. 17. asırda yollar bakımından meydana gelen bir değişiklik Rumeliden geçen Raguza-İstanbul yolunun İtalya ticaretinin azlaması sonucunda eski ehemmiyetini kaybetmiş olması ve Batı ile ticaretin hemen hemen tamamıyla deniz yoluyla yapılmasıdır. Buna karşı Tuna nehri orta Avrupa ile ulaştır-mada gittikçe daha ziyade ehemmiyet kazanmıştır.

Denizde bilhassa Magrib korsanlarına karşı bazen konvoy usulü kullanılmıştır. Venedik-İstanbul, Marsilya-İstanbul arası normal şartlar altında bir aylık yoldu. En büyük tehlike Magrib korsanları idi. Fakat Hıristiyan korsanlar da daha ufak bir tehlike sayılmazdı. Yazar korsan tehlikesine karşı alınan tedbirler ve bilhassa konvoylar usulü hakkında dikkate değer bir hülâsa veriyor (594-600; ayrıca ek olarak dikkate değer iki rapor yayınlamaktadır: 625-630). Osmanlıların yabancıların ticaretini teşvik etmekte o zaman her hangi bir memleketten daha ileri gittiği hükmünü de tekrarlamaktadır (602). Yabancılar sıkı bir himayeciliğe bağlandıkları bir zamanda Osmanlı devleti açık kapı siyaseti gütmüştür. Dış ticaretin yabancılar ve azınlıklar elinde toplanmasını Türklerin ticaretten nefretine yormanın yeter bir açıklama olmadığı haklı olarak işaret olunmaktadır (603-604). Yazara göre bu daha ziyade Hıristiyan memleketlerine gitmek istemiyen Türklerdeki dinî duygulardır ve üstünlük hissinden ileri gelmektedir. Diğer taraftan Türkler Avrupa ile münasebetlerinde doğrudan doğruya zimmîleri, yâni Padişahın tebaası olan azınlıkları *harbî* yabancılar tercih etmekte idiler.

Osmanlı tebaası Yahudilerin milletlerarası ticarete atılmaları açıklanırken (605) şüphesiz başka sebepler de dikkate alınmalıdır. Rumların bu ticarete ehemmiyet kazanmaları ise, gemi nakliyatındaki üstün durumlarına bağlanmaktadır (606). Bu bahiste İstanbul'a gelen gemilerin yükünü boşaltma formaliteleri hakkında dikkate değer bilgi verilmektedir (611).

Yazar, bu son bölümde önemli bir konuyu, İstanbul'daki yabancıların etkisi meselesini de inceliyor. Burada evvelâ yabancı elçiliklerin 17. asırda Osmanlı hükümeti karşısında nasıl gittikçe daha kuvvetli duruma geldikleri, Rumların onlarla sıkı temastan istifade ederek Osmanlılar aleyhinde kendi düşünce ve emellerini onlara nasıl aşıladıkları (621) işaret olunmaktadır.

Rumların, Yahudi ve Ermenilerin yabancılarla Osmanlı hükümeti arasında aracı durumuna gelmeleri daha 17. asırda bir gerçek oldu. Gelecek için bu, felâketli neticeler verecektir. Fakat bundan da tabii her şeyden önce, Türkler kendileri mesûldürler (622-23).

Yazar 17. asır ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunun geleceği bakımından hayatî olan şu değişikliği tespit etmektedir.

İmparatorluğun dış ticareti tamamiyle Batılı milletlerin eline geçmiştir. Bunlar Venedik'ten farklı olarak bu ticareti kudretli kumpanyaları vasıtasıyla yürütüyor ve her biri kendi hükûmetinin kuvvetli desteğini görüyordu. Bu kumpanyalar, deniz nakliyeciliği, sınai ve ticarî teşebbüslerle dayanışma halinde kapitalist tipte bir ticaret şeklini temsil etmekte idiler. Geleneksel zirâî ekonomiye dayanan Osmanlı imparatorluğu bu devirde Batı'nın modern ekonomisine tâbi hale gelmeğe başlamıştır. Bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir çağın başlangıcıdır.

Netice kısmında yazar, kitapta ortaya atılan meselelerin çoğuna bir çözüm şekli bulmak mümkün olmadığından bu meseleler için Türk arşivinde sistematik çalışmalara girişecek araştırmacı ekipleri kurmak gerektiğine işaret etmektedir. Meselâ fiyat ve para meseleleri o kadar ehemmiyetli olduğu halde elimizdeki materyal bir netice çıkarmaya aslâ elverişli değildir. Bununla beraber yazar kitabının nihayetinde şu umumî fikirleri özetlemektedir: 17. asır ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunun iç zaafı Avrupaya saklanamayacak hale gelmiştir. İnhitat sebepleri üzerine sık sık dönen yazar burada merkezi otoritenin sarsılmış olması olayı üzerinde durur (633); inhitat kendi geleneklerine sıkı sıkıya bağlı idareyi yeni hal tarzları bulmağa götürememiştir. Loncalar da durumları bozular korkusuyla eski geleneklere bağlı kalmıştır. Devlete ve cemiyete dar bir muhafazakârlık ve durgunluk hâkimdir. 17. asrın fikrî hayatında da bu durgunluk ve cansızlık görülür. Osmanlılar imparatorluğu yaratan o güzel atılğanlığı ve coşkunu artık kaybetmişlerdir.

Yazarın kitaba eklediği, harita, tablo ve grafikler ciddi bir emek mahsûlü olup İstanbul'un coğrafyası, ulaştırma imkânları, nüfus durumunu, şehir içinde ihtisab bölgelerini, korporasyonların ve başka ticaret yerlerinin dağılımını göstermekte, Osman Ergin esas tutularak Kapalıçarşı'nın bir planı verilmektedir. Ayrıca şehir belediyesinin esas teşkilâtını gösteren bir tablo (tabii bunda bazı düzeltmeler ge-

rekecektir) ve para rayiçlerinin zamanla geçirdiği değişiklikleri gösteren grafikler eklenmiştir. Eserin sonuna Osmanlı arşivlerinden 16 mühim vesikanın faksimilesi de konmuştur. Bunların tercümeleri verilmiştir. Nihayet burada sistematik bir bibliyografya bulmaktayız. Fakat bazı mühim kaynakların ve neşriyatın atlandığını görüyoruz. Meselâ Topkapı Sarayı Revan Köşkü kitaplarından (No. 1483) 1050/1640 tarihine ait hırfetleri gösteren bir narh defteri ehemmiyetlidir. Keza fiyatlar hakkında Revan K. No. 1934, varak 116-117 ve 153 deki kanunlar mühimdir. H.T. Dağhoğlu'nun Mühimmelerden seçtiği vesikalarda (16. *asırda Bursa*, Bursa 1940, vesika no. 14, 19, 29, 31-34, 49, 70, 79, 162, 164) İstanbul'un iaşesile ilgili dikkate değer bilgiler vardır. Hamidiye Kütüphanesinde (no. 932) *Cihânnümâ-yi Avrupa* İstanbul hakkında başka nüshalarda bulunmayan dikkate değer tafsilâtı ihtiva eder. Bu arada İstanbul'un korunmasına ve mahallelerini teftişe dair iki dikkate değer vesikayı ihtiva eden Feridun Bey Münşeatı (cilt II, s. 112, 131) zikredilmez. Metin yayınları bölümünde R. Anhegger'le birlikte neşrettiğimiz Fatih ve Bayezid devrine ait kanunlar (*Kanûnnâme-i Sultânî ber mucceb-i 'örf-i 'Osmânî*, Ankara 1956) için yalnız N. Beldiceanu'nun hatalı Fransızca tercümesi zikredilmiştir. Umumiyetle söylemek gerekirse, Prof. Mantran, eldeki literatürün özel meselelerde verdiği bilgileri sistemli bir şekilde tasnif edip değerlendirecek yerde genel tasvirleri ve hükümleri tercih etmiştir (meselâ A. Refik'in İstanbul üzerinde yayınladığı vesikaların bu şekilde değerlendirilmediğini söyleyebiliriz). Fakat kendisi daha Önsöz'de Osmanlı devrinde İstanbul gibi önemli bir konu üzerinde şimdiye kadar yapılmış incelemelerin azlığına ve arşivlerdeki muazzam malzeme yığına el atılmamış olduğuna haklı olarak dikkati çekmektedir. Şunu da ilâve eder ki, yapılan araştırmalarda başka vilâyetler için mevcut tahrir defterleri tipinde defterler ortaya çıkmamış, diğer taraftan korprasyonların işleyişini ve iç teşkilâtını gösterecek vesikalar veya esnaf cemiyetlerine ait arşivler de ele geçmemiştir. Çeşitli insanların kendi aralarındaki münasebetler ve günlük hayat hakkında resmî vesikaların yetersizliği de belirtilmiştir. Bununla beraber biz kadı sicillerinin sistematik bir şekilde değerlendirilmesi halinde bu noktaların bir dereceye kadar aydınlanabileceği kanısındayız. Keza Mustafa Âli'nin *Mevâidü'n-nefâis*'i gibi eserler sosyal münasebetler hakkında değerli bir kaynak vazifesi görebilir.

Yazar, İstanbul'a ait bu eserde söz konusu olan meselelerin aydınlanması için Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin ve müesseselerinin bir bütün olarak incelenmesi gerektiğini söylerken tamamen haklıdır ve kendisinden nesillerin çabalarını isteyen bu muazzam işin yapılmasını beklemek haksızlık olurdu. Kendisi İstanbul tarihi üzerinde gerçekten bir çok meseleleri açıkça ortaya koymak ve araştırma istikametlerini göstermekle ileriki çalışmalar için zemin hazırlamıştır ve bir çok noktalarda imparatorluk tarihinin aydınlanmasına da yardım etmiştir.

Halil İNALCIK